

NOTÍCIA SOBRE RESTES D'ESGLÉSIES ROMÀNIQUES DESCOBERTES AL BAIX EMPORDÀ

PER

JOAN BADIA I HOMS

Els inventaris monumentals no són encara, al nostre país, tot el complets que seria desitjable. Als darrers anys hom ha fet, tanmateix, un avanç considerable en aquest sentit. Cal assenyalar que l'arquitectura religiosa i, molt especialment, la romànica, és el camp més treballat (1). Malgrat tot, i per causes diverses —en la major part dels casos amb motiu d'obres de restauració recents—, fins i tot en una comarca tan trepitjada com el Baix Empordà, hi hem pogut identificar darrerament estructures i elements desconeguts en edificis romànics ja catalogats. Però també hi hem localitzat restes romàniques en esglésies que fins ara no s'havien pogut incloure en els inventaris del romànic català.

(1) Inventaris del romànic del Baix Empordà a:

Joan BADIA i HOMS, «L'Arquitectura medieval de l'Empordà», vols. I i II-B (índex), Diputació de Girona, 1977 i 1981, respectivament.

Vicenç BURON, «Esglésies romàniques catalanes. Guia», Barcelona, 1977 (2.ª edició el 1981).

A finals del 1983 és previst que aparegui el volum dedicat al Baix Empordà de l'«Inventari d'esglésies» de l'ARXIU GAVIN.

Aquests darrers vestigis, els de temples romànics inèdits, seran, primordialment, l'objecte del present treball (2).

SANT ANDREU D'ULLÀ

L'església parroquial de Sant Andreu d'Ullà ja existia —i segurament de força abans— quan fou consagrada la segona església de la canònica prioral agustiniana de Santa Maria d'Ullà la tardor de l'any 1182 (la primera havia estat construïda pels volts del 1121). Per l'acta de la consagració esmentada era confirmada a la canònica la possessió de diverses esglésies de la mateixa comarca (3). La primera que hi es anomenada és la de Sant Andreu, emplaçada al mateix lloc d'Ullà, poblat documentat des de l'any 834 com a domini dels bisbes de Girona (*vil·la Olianus*), situat en un replà quelcom enlairat sobre la plana al·luvial, en el vessant meridional de la muntanya d'Ullà, al massís del Montgrí. El monestir de Santa Maria era a la plana, a uns 500 ms. a ponent del poble.

Sant Andreu d'Ullà figura en els nomenclàtors d'esglésies parroquials de la diòcesi gironina del segle XIV.

L'any 1592 la canònica de Santa Maria fou secularitzada i es convertí en col·legiata formada pel prior i quatre canonges. A finals del segle XVIII decidiren abandonar l'antiga casa monàstica, molt exposada a les avingudes del Ter d'ençà que el seu curs fou desviat vers la plana del Baix Empordà a començaments del segle XIV, i bastiren la nova església de Santa Maria al centre del nucli de la població d'Ullà (4). Aquest gran

(2) D'algunes de les descobertes que descriu en el present treball n'havia donat unes referències molt breus al volum 4 («L'Empordà» de la «Gran Geografia Comarcal de Catalunya» (1981). (Ullà, Monells i Santa Margarida).

Entre les descobertes dels darrers anys en esglésies romàniques i pre-romàniques ja catalogades del Baix Empordà, crec que cal destacar els elements posats en evidència per obres de restauració a *Sant Martí de Romanyà de la Selva*, entre d'altres una porta al costat N.

A *Sant Cebrià de Lledó* («Els Metges») durant la tasca de neteja per part de grups populars dedicats al salvament del patrimoni arquitectònic, encapçalats per la Colla Excursionista Cassanenca, hom ha descobert l'estructura de la nau del segle XI, amb els arcs torals i un de lateral.

A *Santa Maria del Palau*, al terme de Torroella de Montgrí, prop de l'Escala, el Centre d'Estudis Escalencs ha posat al descobert, entre d'altres, vestigis del frontis desaparegut.

D'un gran interès serà el resultat de l'excavació en curs, dirigida per Lluís Esteva i Cruaños, a *Santa Maria de Bell-lloc d'Aro*.

(3) P. DE MARCA, «Marca Hispanica sive limes hispanicus...», París, 1688, cols. 1377-78.

(4) El text de l'acta de consagració del 1182 demostra que el curs del Ter no existia encara com a límit occidental d'Ullà en especificar les afrontacions del terme. Sobre aquest

edifici neoclàssic fou acabat l'any 1804 i serví també de parròquia, única condició que ha mantingut d'ençà de l'extinció definitiva de la col·legiata pels vots del 1840. Tanmateix, la construcció de la nova església de Santa Maria dins el poble, no significà la destrucció de l'antiga parroquial de Sant Andreu, com s'ha afirmat en algunes obres.

L'esglesiola de Sant Andreu d'Ullà quedà desafectada del culte, però l'edifici ha subsistit, a pocs metres i darrera mateix de Santa Maria, a la reduïda «placeta de Sant Andreu» a la qual dóna nom. De propietat municipal ha estat utilitzada, successivament, del segle XIX ençà, d'escola pública i d'oficina municipal.

L'any 1980 s'hi realitzaren unes molt encertades obres d'adequament i consolidació per destinar la vella església a finalitats culturals. D'aquesta manera la petita vila d'Ullà no sols ha recuperat una part interessant del seu patrimoni arquitectònic, sinó que compta amb una casa de Cultura que poques poblacions del seu nivell demogràfic posseeixen.

La capella de Sant Andreu és un petit edifici de planta rectangular, sense capçalera destacada. Pel costat nord resta adossada a una casa veïna i al seu pati. Al mur meridional hi ha la porta i a l'extrem de llevant d'aquest mateix costat s'hi afegeix perpendicularment l'antiga sagristia. L'interior és cobert amb una volta seguida que té un tram de canó i un altre apuntat. (no i ha cap arc toral ni el triomfal).

Amb anterioritat a les obres de restauració l'edifici era totalment cobert de remolinat a l'interior i, en bona part, també a l'exterior. Hom hauria pogut pressuposar que conservava restes romàniques però cap dels elements visibles aleshores permetien confirmar-ho de manera certa (5).

Un cop deslliurats de la capa de calç els murs i la volta creiem que resta palès que l'esglesiola, en el seu estat actual, conserva una part de l'estructura romànica, mentre la resta és el resultat d'una refecció o refeccions tardanes. Tot fa creure que el dit tram occidental de la nau, cobert amb volta de mig punt, és el que manté essencialment l'estructura primitiva. Tot el sector de llevant on hi havia la capçalera romànica es degué enderrocar i aquesta part fou substituïda per l'actual tram de nau cobert amb volta apuntada. D'aquesta manera l'església es convertí en una simple aula rectangular, com ja hem dit sense un absis destacat de la resta de la contrucció.

Si observem la topografia de l'indret veurem que és molt probable que

tema concret: J. BADIA, B. BOFARULL, E. CARRERAS, M-D. PIÑERO, «Ullà i el seu terme a l'Edat Mitjana» (inèdit).

(5) J. BADIA i HOMS, «L'Arquitectura medieval de l'Empordà» I, pàg. 431.

en algun moment del passat —qui sap si en més d'una ocasió— els aiguats produïssin el desbordament dels còrrecs i torrenteres que davallen del vessant de la Muntanya d'Ullà, amb arrossegaments de terres i pedres cap al poble. Aquesta pot ser la caua de les destruccions sofertes pel temple medieval.

El sector occidental també ha estat objecte d'algunes reformes. La porta, al mur de migdia, és refeta en època tardana. Cal assenyalar, però, l'existència d'un petit relleu, ja molt erosionat i no identificable, a la seva llinda, que no és impossible que es tracti d'una pedra antiga reaprofitada. L'única obertura d'aspecte arcaic és la finestra, tipus sagetera, molt llarga i estreta —ara tapiada— que ha estat descoberta al frontis o façana de ponent.

La volta d'aquest sector primitiu, de mig canó com ja hem precisat repetidament, és feta amb petites pedres sense treballar.

L'aparell de la cara interior dels murs ha estat també quelcom alterat en alguns punts. Malgrat tot, als llenços de ponent i de tramuntana en especial, s'hi observen dos tipus de parament clarament diferenciats i que, sens dubte, pertanyen a dues etapes de la construcció de cronologia també diversa. Aquesta interessant particularitat resta encara molt més evident i clara, en l'aparell exterior del mur nord, com veurem més endavant.

La unió entre les dues tramades de nau, de distinta factura i cronologia, resta, lògicament, molt ben definida a l'interior després d'haver-ne llevat la capa de remolinat. Una esquerda o solc —de traçat irregular— assenyala la conjunció d'ambdues parts tant als murs laterals com a la volta.

Al sector oriental —que ocupa poc menys de la meitat de la llargada actual de l'edifici—, el parament dels murs perimetrals és de pedres generalment més petites i col·locades amb menys cura que a la part de ponent. La seva volta pren, com ja sabem, la forma lleugerament apuntada i, en canvi, és construïda amb carreus rectangulars i estrets, escairats, però no molt acuradament, els quals formen filades ben seguides.

En aquest sector, en el mur lateral de migdia i vers el seu extrem de llevant, hi ha l'entrada a la sagristia que és un cos rectangular, adossat perpendicularment a l'església, el qual és cobert amb volta de canó (amb l'eix de nord a sud). L'accés original a la sagristia era una arcada de 2,05 ms. de llum, la qual ha estat redescoberta en netejar els paraments. L'arc és de mig punt, potser lleugerament ultrapassat. És fet amb dovelles de pedra calcària porosa (formació de travertí) petites i estretes, força ben tallades, però de llargades irregulars.

L'obertura de l'arc fou, posteriorment, tapiada amb una paret més prima que la del temple, en la qual s'hi féu una porta rectangular, amb

llinda monolítica, actual entrada a l'antiga sagristia. La porta té els muntants fets amb carreus de calcària del Montgrí perfectament allissats. Una d'aquestes pedres es pot comprovar, pel contorn, que pertanyia a un finestral gòtic decorat i fou reutilitzada en fer la porta.

La volta de la sagristia incideix a nivell de l'extradós de l'arc abans esmentat; només té un petit segment que actualment no és cobert d'arrebossat; en aquest punt es comprova que és feta amb pedruscall i argamassa.

L'interior de l'esglésiola de Sant Andreu d'Ullà, com acabem d'explicar, un cop deslliurat de l'arrebossat que cobria murs i volta, presenta elements de judici suficients per a poder deduir que el sector occidental de la nau és, en els seus trets fonamentals, una romanalla de la construcció romànica. En aquesta part antiga s'hi observen, encara que minsos, vestigis d'una edificació més primitiva. Ens referim al basament amb aparell més arcaic, identificable principalment als murs de ponent i de tramuntana.

Creiem que cal considerar d'època molt posterior tot el sector oriental, igualment que el cos que serví de sagristia que s'hi adossa (coetani o encara més tardà). Aquesta part es degué aixecar, lògicament, després d'una ensulsiada o enderrocament de l'extrem de llevant de la nau i de la capçalera romàniques. (Val a dir, que només una excavació podria proporcionar testimonis de la planta de l'absis romànic). L'aspecte arcaic de l'antic arc d'entrada a la sagristia s'explica pel fet de ser construït amb pedres —dovelles i petits carreus de calcària porosa— procedents, gairebé segur, de l'obra anterior enderrocada. Les petites dovelles de tosca molt porosa, material de poc pes i de fàcil treballar, les veiem utilitzades en algunes esglésies pre-romàniques i romàniques primitives de l'Empordà, exclusivament a les arcades i algunes obertures. És el cas, per exemple, de Sant Quirze d'Olmells (Llers) i de Sant Genís del Terrer (Llançà).

De fet, bona part del material emprat en bastir aquest sector de llevant, hom endevina que és, o pot haver estat, el mateix de la part primitiva desapareguda que degué servir de fàcil pedrera. Ho són també, almenys amb molta probabilitat, els carreus escairats, de gres, de la volta.

Les diferències estructurals i cronològiques que resten força evidents a l'interior del temple, s'acaben de confirmar en observar l'aparell exterior del seu mur de tramuntana.

Aquest llenç dona a una casa particular, com ja hem precisat al principi. Als seus extrems s'hi afegeixen algunes dependències modernes, però una part majoritària del parament resta al descobert i es pot contemplar des del pati posterior de la casa.

L'espai visible del parament no ha sofert refeccions ni alteracions

recents. A la banda de ponent hi veiem, perfectament diferenciat, el sòcol amb aparell més primitiu que ja descobríem a l'interior. Ací, però, la seva existència i la diferència amb la resta de la construcció s'evidencien amb molta més claredat.

Aquest testimoni de l'edificació més antiga ocupa tota la llargada del sector occidental —romànic— de l'església. Es manté arreu en una alçada força regular, d'uns 0,50 ms. L'aparell, molt rústec, és a base de rebles de pedra calcària i de conglomerat del mateix Montgrí, sense treballar i trabats amb morter. Hom procurà, tanmateix, escollir pedres de mides força homogènies.

Damunt d'aquest vestigi de la construcció més arcaica s'hi dreça el parament del sector romànic de l'església —cobert amb volta de canó—. El seu aparellat, molt més ben conservat que a l'interior de l'edifici, es caracteritza per les filades de carreus de gres, grans i escairats, amb tendència a la forma quadrangular. Aquesta pedra prové de la rodalia d'Ullà (gres roig del corriments del Montgrí). Entre els carreus hi ha, tanmateix, nombrosos rebles i alguns espais on predominen les pedres més petites, només desbastades, com succeeix a la cara del mur que dona a l'interior de l'església.

El tram de mur que correspon al cos oriental de l'església, que considerem el producte d'una reconstrucció tardana, es diferencia notablement dels dos tipus d'aparellat més antics ja esmentats, de forma que l'engalament entre els dos sectors de l'edifici resta, també en aquest punt, ben marcat.

Al mur del cos de llevant les petites pedres, en general sense treballar, s'hi disposen descuradament, com ja hem observat a l'interior. Hi ha un predomini de la pedra calcària del Montgrí i la presència de calcària porosa de travertí o de font, a voltes bastament escairada, en especial en el punt d'unió amb el sector antic de l'edifici. Entre les pedres hi veiem nombrosos fragments de terrissa: teules (ímbrex) i teules planes (*tegulae*) i alguns de paviment en *opus signinum* (Fig. I).

El fet d'haver-se reutilitzat els fragments de tègules i de paviment podria indicar l'existència d'una edificació d'època romana en aquest lloc o a la immediata rodalia, o, en tot cas d'una necròpolis de tombes cobertes amb tègula. Altrament, no seria impossible que els grans carreus de gres de l'aparell romànic abans esmentats, procedissin també d'aquesta suposada construcció d'època romana.

Com a conclusió crec que cal dir que a l'església de Sant Andreu d'Ullà actual s'hi identifiquen, en bona part gràcies a les obres recents, testimonis arquitectònics de tres èpoques distintes.

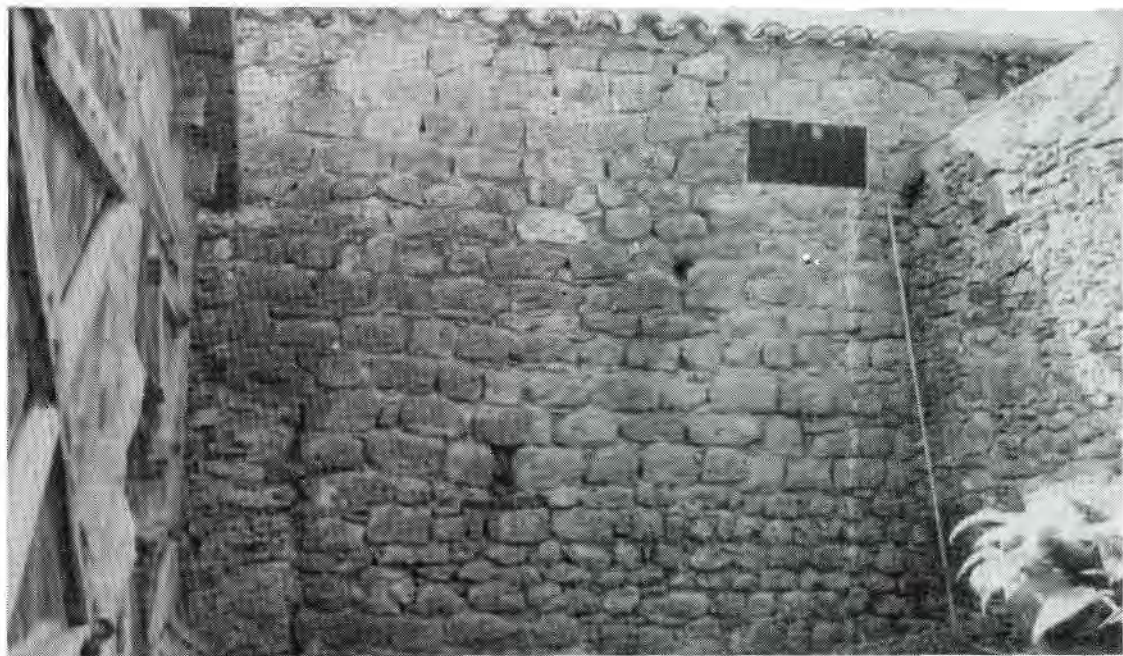

Fig. 1. Sector visible de l'aparell extern del mur de tramuntana de Sant Andreu d'Ullà en el qual s'observen clarament els tres tipus de parament: els dos més antics a la dreta i la lligada amb el tram que substituï la primitiva capçalera a l'esquerra.

En primer lloc l'aparell arcaic del fragment constructiu que forma la base dels murs del sector occidental de l'edifici. És, evidentment, la resta més antiga que hi rastregem. Amb tota lògica, i per l'aspecte del tipus constructiu de tan minsa romanalla, podem pensar que pertanyia a l'església pre-romànica o del romànic inicial.

La construcció coberta amb volta de mig canó, que es dreça en bona part damunt dels vestigis suara esmentats, és a dir, més de la meitat de l'actual edifici, en les seves estructures essencials —malgrat algunes alteracions puntuals— és el que queda dempeus de l'església romànica, la qual no semblà posterior al segle XI.

Finalment hi ha les estructures de l'extrem oriental de l'església, bastides sobre l'antiga capçalera romànica del tot desapareguda. En aquesta tramada de nau, s'hi reutilitzaren materials de construccions anteriors. Crec que és una obra posterior a l'època medieval, característica de la llarga perduració de les formes de construir romànic-gòtiques en l'arquitectura popular del país. (Figs. II - III).

SANT PERE DE VILOPRIU

El poble de Vilopriu té un petit nucli d'origen medieval, aglevat a la

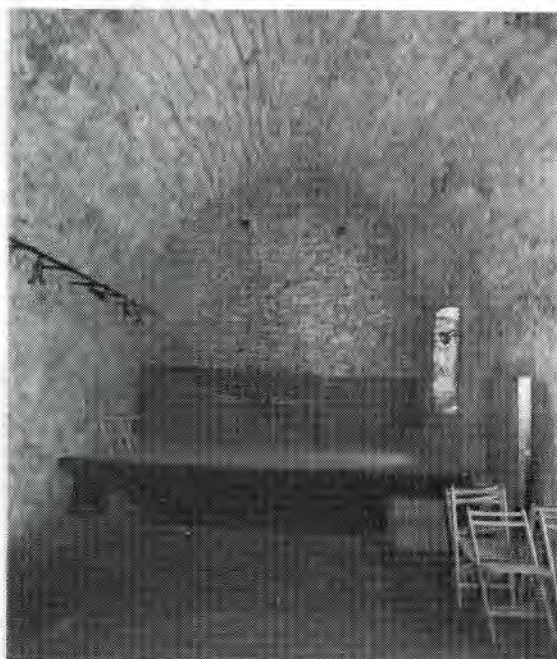

Fig. 2. Interior de Sant Andreu d'Ullà; el sector més antic de la nau, amb volta de canó.

Fig. 3. Sant Andreu d'Ullà: sector oriental de l'església cobert amb volta lleugerament apuntada.

vora del castell i de l'església de sant Pere, emplaçats en un petit tossal, el qual s'allarga vers el nord pel raval del carrer Nou.

La parròquia de **Vilaprivo** és esmentada els anys 1279 i 1280 a les **Rationes Decimarum**, relacions de les esglésies que havien de contribuir, amb el delme, al sosteniment de les Croades (6).

L'església de Sant Pere de Vilopriu actual forma un conjunt, fins a cert punt homogeni, amb el castell-palau ja que ocupa el sector nord-oest del seu recinte. El castell té una part ruïnosa al sud i sud-oest, però manté tota una ala, a llevant, molt més ben conservada, la qual ha estat utilitzada fins avui com a seu de l'Ajuntament i també d'escoles fins fa pocs anys.

Les estructures essencials del castell-palau creiem que es poden considerar dels segles XIV-XV, però, sobretot la part aprofitable que esmentàvem, havia sofert considerables reformes. L'any 1981 s'hi iniciaren unes preteses obres de restauració.

Els murs perimetrals de l'església parroquial pertanyen, en algunes parts, a l'època del castell-palau. El temple fou, però, molt transformat en els segles XVII-XVIII, època a la qual corresponen enterament les estructures interiors i les obertures de la façana.

(6) J. RIUS SERRA, *Rationes Decimarum Hispaniae* I, CSIC, Barcelona, 1946.

És un edifici d'una nau, amb coberta de falsa creueria, absis interiorment poligonal i decoració interior amb cornisaments i motllures a base de gruixos d'obra morterada i guix (7).

Les obres esmentades abans produïren la descoberta de l'únic vestigi de l'església anterior, romànica, fins ara identificat. A la planta baixa del castell hom procedí a enderrocar unes estructures modernes, darrera de les quals aparegué un fragment de l'absis romànic de planta semicircular, que fins aleshores havia romàs amagat. Cal tenir en compte que l'església queda adosada al castell pel cantó de llevant; la resta de l'absis romànic es troba just darrera de la capçalera del temple actual.

Com es pot veure a la fotografia (Fig. IV), presa l'estiu del 1982 algunes setmanes després d'haver-se fet la descoberta, l'únic tros d'absis que ha quedat visible és reduït i es troba encaixonat entre murs i altres elements del castell. Aquesta part treia a la llum de la construcció romànica té uns 2,50 ms. de llargada i uns 4 ms. d'alçada. L'absis fou construït damunt d'un aflorament de roca que forma un basament natural. L'aparell és de carreus més aviat grans, rectangulars, de gres, escairats amb no massa cura. Hi és molt vistent l'argamassa que els uneix. Hi ha el característic esglaó de socolada.

Una exploració, feta amb les degudes garanties tècniques, d'aquest punt on s'engalzen l'església actual i una part del castell-palau, podria proporcionar la descoberta d'altres elements del temple romànic de Sant Pere de Vilopriu.

SANT GENÍS DE MONELLS

L'església parroquial de Sant Genís de Monells és citada a l'acta fundacional de la Canònica de la Seu de Girona de l'any 1019. El temple actual, d'una nau amb capelles laterals i capçalera poligonal amb capelles radials, és gòtic. La seva façana és, però, d'estil barroc tardà, de la segona meitat del segle XVIII, mentre el campanar fou acabat encara molt posteriorment (8).

L'actual capçalera ja era bastida, pel que sembla, l'any 1309 i les dues capelles radials que tenen volta de creueria i formen amb l'absis un conjunt perfectament harmònic, són gairebé amb seguretat de la mateixa època. La nau és, en canvi, de data quelcom més tardana, però en gran part

(7) J. BADIA i HOMS, «L'Arquitectura...» I, pàg. 461.

Id., «L'Empordà», vol. 4 de «Gran Geografia Comarcal de Catalunya», 1981.

(8) J. MARQUES CASANOVAS, «Monells», Revista de Girona, 1970-71.

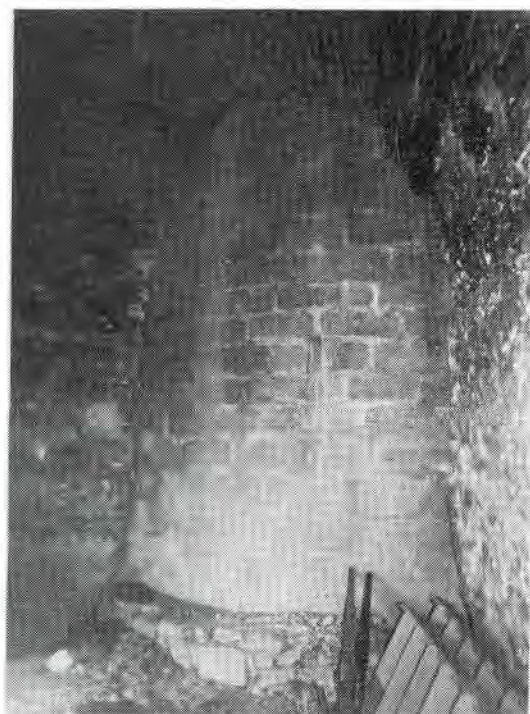

Fig. 4. Restes de l'absis romànic de Sant Pere de Vilopriu descobertes dins el castell.

Fig. 5. Restes de l'absis romànic de Sant Genís de Monells.

construïda dins el segle XIV, mentre algunes de les seves capelles laterals no s'aixecaren fins els segles XVI i XVII. Les dues darreres, les pròximes al frontis, s'acabaren l'any 1702 (9).

A la banda de migdia de l'església hi ha el clos del cementiri parroquial. Des d'aquest lloc es pot accedir a una petita estança emplaçada entre els murs exteriors de dues capelles de la capçalera del temple. Aquesta estança només té entrada des de l'exterior, des del cementiri, al qual ha servit durant anys de magatzem. La inscripció de la llinda de la seva porta, datada el 1708, indica l'època de la seva construcció. La planta de l'habitació té tendència al triangle; li ve donada per la seva situació, ja al·ludida, entre dues capelles radials i adossada a l'absis gòtic. És coberta amb una volta en la qual s'han conservat, molt marcades, les empremtes de l'encaunyissat.

Al fons de l'estança —a l'extrem oposat a l'entrada— hi resta un fragment de l'absis romànic, de planta semicircular, de l'església anterior a la gòtica actual.

Aquest vestigi romànic havia passat desapercbut perquè l'esmentada estança ha estat sempre normalment tancada i inaccessible en els darrers

(9) J. BADIA i HOMS, «L'arquitectura...» I, pàgs. 223-224.

temps. Es tracta d'una part reduïda del costat meridional de l'absis romànic, el qual, curiosament, fou respectat i reutilitzat com una mena de contrafort de l'edifici gòtic. El segment visible del semicercle absidal amida 2,75 ms. de llargada; l'altura, fins el punt on incideix la volta de l'estança, és de 4,40 ms. No es pot veure la finestra que, amb tota lògica, cal suposar que hi havia al centre de l'hemicicle de la capçalera, car ja hem precisat que el fragment que queda al descobert no és més que una petita part del sector de migdia.

Del mur romànic en podem observar únicament l'aparell extern, puix que la part interna encara és adossada a l'església actual. El grossos murs de la construcció gòtica podrien amagar altres vestigis de l'antic temple, en tot cas completament colgats.

El parament romànic és de grans carreus de pedra calcària, ben escairats i allissats, els quals es disposen en filades regulars. Hi ha la socolada, feta amb pedres només desbastades. L'aparell és propi del romànic d'època avançada, dels segles XII-XIII, a la qual cal suposar, per aquest testimoni, que devia pertànyer l'església de Sant Genís de Monells que fou enderrocada en bastir-se l'actual. (Fig. V).

SANTA MARGARIDA DE LA VILARNAU O SANT PONÇ (PALAFRUGELL)

La capella de Santa Margarida o de Sant Ponç del veïnat de la Vilarnau, al terme municipal de Palafrugell, no és inèdita com a monument amb restes alt-medievals (10). Tanmateix, les troballes recents a causa d'unes obres que s'hi han fet aconsellen un comentari puix que els elements posats en evidència amplien en forma considerable el coneixement que teníem sobre les estructures medievals de l'edifici. D'altra banda les dites obres han alterat de manera molt notable l'església i han comportat la destrucció d'importants estructures antigues.

Hi ha una manca total de documentació medieval, almenys coneguda, sobre aquesta església. Abans de les obres recents, a més d'algun dels seus trets arquitectònics, feia pressuposar un origen molt reculat d'aquest lloc de culte, la seva situació en un indret ocupat almenys des d'època alt-

(10) J. BADIA, «Les restes pre-romàniques de Santa Margarida o Sant Ponç de la Vilarnau». Revista de Palafrugell, octubre 1974. (Notícies posteriors a «L'Arquitectura medieval...» I, pàg. 240-241 i a V. Burón «Esglésies romàniques catalanes, Guia»). De l'estat actual n'hem fet un breu comentari al volum 4 de la «Gran Geografia Comarcal de Catalunya».

medieval i, probablement, ja durant el Baix Imperi romà, com semblen indicar algunes troballes superficials de terrissa. El mateix nom del poblat, *la Vilarnau*, ha de tenir un origen alt-medieval. És una evident aglutinació de «la vila d'Arnau» —de *villa Arnaldi*—, nom personal germànic que, com sabem, esdevingué corrent a la Catalunya medieval. L'advocació a santa Margarida, màrtir d'Antioquia —culte substituït ací tardanament pel de sant Ponç—, en el nostre país té gairebé sempre un origen remot. Cal recordar, per exemple, que hi era dedicada una de les capelles cementirials, de fundació palocristiana i perduració medieval, dels encontorns de la ciutat d'Empúries (11).

De la capella de Santa Margarida de la Vilarnau en coneixem esporàdicament només algunes notícies històriques molt tardanes, que esmentarem a causa d'aquesta escassetat.

El 7 de juny de l'any 1640, poques setmanes abans de la diada després dita «El Corpus de Sang», els terços castellans de Juan de Arce i Lleonard Moles, després de saquejar Calonge, es dirigien vers Palafrugell on cometeren tota mena de disbauxes. Consta que saquejaren la capella de Santa Margarida (12).

Segons l'acta de la visita pastoral girada a la parròquia de Palafrugell l'any 1829 pel bisbe D. Dionisio Castaño i Bermúdez, la capella de Santa Margarida tenia un sol altar «adornado con ara decentemente y además había cáliz de Plata y ornamentos necesarios para la misa» (13).

L'any 1936 fou cremada la capella i es perdé tot el mobiliari; també el retaule de fusta de l'altar del qual no he localitzat, per ara, cap fotografia (14).

El petit veïnat de Santa Margarida o la Vilarnau és un conjunt arquitectònic d'interès molt notable, situat damunt un pujol, entre Palafrugell i

(11) Sobre el possible origen del culte a santa Margarida i el seu pas posterior a la parròquia de Palafrugell com a co-patrona, vegi's «L'Arquitectura medieval de l'Empordà» I, pàg. 245, nota n. 39.

Cal assenyalar la presència de nombrosos fragments de tègules romanes entre les pedres de l'aparell del mur de tramuntana del pòrtic de la capella.

(12) J. PELLA y FORGAS, «Historia del Ampurdán», Barcelona, 1883, pàg. 725.

Ramiro MEDIR JOFRA, «La villa de Palafrugell durante las guerras de Cataluña en el reinado de Felipe IV» III, Revista de Palafrugell, n. 11, 1970.

Arxiu Municipal de Palafrugell - Llibre de Clavariat.

(13) Arxiu Diocesà de Girona - Llibre de Visites Pastorals: p. 141 - f.194.

(14) No hem pogut esclarir tampoc, amb certesa, l'època i l'estil d'aquest retaule malgrat les indagacions fetes entre persones de Palafrugell que l'havien vist repetidament abans de la guerra. Les descripcions són contradictòries. És probable que fos barroc popular, però alguna troballa documental o gràfica podria desmentir aquesta impressió.

el mar. La capella és al nord-oest del veïnat, prop de Can Borrull, gran casa pairal fortificada amb garita i torres, dita també «castell de Santa Margarida» (s. XVI-XVII). A tocar hi ha la «Torre de Santa Margarida», masia amb torre cilíndrica contra la pirateria, molt ben conservada. Els altres dos masos del tossal tenen també un atractiu com a peces de l'arquitectura popular.

L'església queda actualment, en bona part, dins el jardí, circuit amb tanques, de la casa pairal esmentada. S'hi ha d'entrar per veure l'exterior dels murs laterals i de la capçalera.

Abans de les obres recents (acabades l'any 1981) a la capella, d'una sola nau, s'hi distingien dues parts clarament diferenciades i de llargada gairebé idèntica: el tram de ponent cobert amb volta de canó i el de llevant amb sostre de cairats i cabirons. A l'acoblament d'ambdues parts, a l'interior, hi havia un arc toral de mig punt sobre pilastres adossades, amb impostes de secció de bisell. Al sector oriental els murs eren divergents vers la capçalera, la qual era rectangular, feta amb un simple mur rectilini de datació tardana. De fet, no hi havia un absis destacat.

A ponent de la capella, davant de la façana, s'hi afegia un pòrtic cobert amb teulada a dues vessants i obert amb una gran arcada, el qual és precedit d'un espai descobert, clos amb alts murs. La llinda de la porta d'entrada, datada el 1703, ens indica quan fou construït aquesta afegitó que deu ser coetani a l'actual façana de l'església, amb portal adovellat i una finestra rectangular al costat per veure l'altar des de l'exterior.

L'edifici era molt ruïnós, en especial la part amb embigat; tot l'interior era enterament cobert d'una grossa capa de remolinat que impedia comprovar si algunes de les estructures amagades pel morter eren, totalment o en part, d'època medieval. El parament exterior de la paret de tramuntana fou l'únic element que ens va permetre donar notícia de Santa Margarida com a església amb restes constructives alt-medievals (Fig. VI). L'aspecte d'obra tardana de l'aparell exterior del mur de migdia era un detall que posava molts dubtes sobre la possible antiguitat de les estructures de l'interior.

El mur de tramuntana esmentat presentava un parament medieval —pre-romànic o romànic— ben clar en una llargada de 14 ms. Les pedres, de calcària, de mides reduïdes i bastament treballades hi tendien a formar filades seguides, la qual cosa només s'aconseguia gairebé del tot a la meitat occidental de la construcció on, a l'extrem superior, hi havia tres filades de carreus més grans i ben escairats com els de les cantonades. A llevant, a la part corresponent a l'espai cobert amb embigat, l'aparell era quelcom més rústec: hi havia algunes lloses inclinades i una curta filada d'«opus spica-

Fig. 6. Un detall del parament del mur de tramuntana de Santa Margarida de la Vilarnau.

tum» (pedres col·locades en espiga o espina de peix). En aquest fragment de llenç s'hi notava alguna reparació parcial tardana. Prop del seu extrem oriental hi podíem veure les restes d'una minúscula porta (0,70 ms. d'ampla) que havia estat tapiada; el seu arc era destruït i només se'n veia l'arrencada d'un costat, gràcies a la qual podíem endevinar que era, molt possiblement, una obertura d'arc ultrapassat de muntants avançats o sobre banquetes, característica del pre-romànic local.

El mur de capçalera era, sens dubte, fruit d'una modificació tardana. Al de migdia, vers l'extrem de llevant, hi havia una finestra rectangular amb llinda datada el 1592. Era una probable indicació de l'època en la qual desaparegueren la capçalera i l'extrem oriental de la nau antiga i hom capçà la construcció amb el mur rectilini tardà al·ludit abans.

En els paràgrafs anteriors hem emprat, a posta, el pretèrit ja que durant les obres de «restauració» alguns dels elements que hem descrit han estat destruïts i, d'altra banda, a l'interior de l'edifici han quedat al descobert interessants estructures alt-medievals abans inapreciables.

Cal precisar en primer lloc que les obres repetidament esmentades han posat en plena evidència la diferència cronològica entre el tram de nau cobert amb volta, el qual s'ha demostrat que conserva molts elements

romànics i ha estat curosament restaurat, i el sector oriental amb entramat de bigues. Aquest darrer, que havia estat molt modificat tardanament, però que mantenia els vestigis constructius més antics de la capella —pre-romànics o del romànic inicial—, ha estat enderrocat i avui en romanen només rastres insignificants.

Caldrà, doncs, una descripció de l'edifici en el seu estat actual. Repetirem d'antuvi, que tot el sector de llevant, el que tenia coberta de bigues, ha estat enderrocat exceptuant només un fragment del mur de migdia. És a dir, que la capella ha quedat reduïda a la meitat de la llargada que tenia fins fa poc temps. A l'embocadura de l'arc que era emplaçat en el punt d'unió dels dos sectors amb diferent tipus de coberta, s'hi ha construït un nou absis de planta poligonal.

D'aquesta manera la nau actual ha quedat limitada a l'espai amb volta de mig canó el qual ha estat arranjat per poder retornar el culte a la capella. La llargada actual d'aquesta nau —després de la destrucció del tram de llevant i sense tenir en compte el nou absis— és de 6,15 ms. i l'amplada de 3,80 ms., mides interiors.

Les descobertes d'interès que sovint hem esmentat s'han esdevingut a l'interior d'aquesta part occidental de la capella, avui ja l'única existent. Hom procedí, lamentablement, a tornar a cobrir la volta d'arrebossat. En canvi es llevà del tot la capa de morter abans encastada a ambdós murs laterals, deixant al descobert llur parament.

Aquesta intervenció permet comprovar ara que ambdós murs pertanyen a la construcció romànica, per tant, amb tota lògica, podem suposar que també hi pot pertànyer la volta. L'aparell, en ambdós llenços laterals, és com el que ja es veia a la cara exterior del mur de tramuntana: les pedres són de mides reduïdes, de formes aproximadament rectangulars, tallades bastament a cops de maceta i col·locades amb tendència a disposar-se en filades horitzontals. A l'interior hi ha aparegut, tanmateix, un element que la capa de remolinat ha contribuït a conservar fins els nostres dies. Entre les pedres hi és molt destacat, fins i tot un poc sobresortint i curosament allisat, el morter que les lliga. En aquests junts de morter hi podem veure, gairebé arreu dels paraments, unes incisions o ratlles aprofundides, fetes amb la punta de la paleta quan encara el material era tou, amb la clara intenció d'imitar un aparell de perfecta carreuada. Aquests junt allissats i remarcats amb solcs o incisions són característics de molts aparells romànics primitius fets amb pedres no ben carejades. Cal remarcar, però, que són comptats els exemples on aquesta forma d'acabar el rejuntat s'ha conservat tan bé com a la capella de Santa Margarida.

L'antiguitat de les incisions del rejuntat resta evident en casos com el

Fig. 7. Sta. Margarida, interior. Estat actual amb la capçalera nova i l'aparell romànic dels murs laterals al descobert.

Fig. 8. La porta romànica, tapiada i convertida en fornícula, al mur de migdia de Santa Margarida de la Vilarnau.

que ens ocupa, on sabem que ha estat colgat per arrebossats durant molt temps. Per altres exemples coneguts podem afirmar que les incisions són, normalment, coetànies als aparells romànics. Es coneixen mostres d'aquest element, ja remarcats per Puig i Cadafalch, arreu de la Catalunya Vella i a d'altres països. A voltes les ratlles havien estat acolorides amb pintura (15). A la nostra comarca en tenim diversos exemples i fa poc temps s'ha descobert un fragment d'aparell amb incisions imitant carreuada, també ben conservat, a l'església de Sant Cebrià de Lledó («Els Metges») (16).

Una altra notable descoberta a Santa Margarida, en llevar l'arrebossat, ha estat l'aparició de la porta romànica, situada al mur meridional. És una porta d'un arc de mig punt fet amb dovelles curtes i amples, treballades molt bastament. Les incisions del rejuntat de l'aparell segueixen en els muntants i a l'arc de la porta on imiten dovelles ben tallades. L'espai interior de la porta és visible; l'obertura és tapiada a nivell del parament exterior. A la part baixa s'hi ha fet una mena de pedrís per fer-la servir de fornícula. (Figs. VII - VIII).

L'aspecte del parament exterior del mur de migdia, on no s'hi aprecia la porta ni cap altre vestigi romànic, s'explica pel fet d'haver estat engruixit tardanament amb obra de rebles i argamassa. Aquest regruix es degué aplicar per evitar la inclinació del mur. També el mur nord és visiblement inclinat; durant les obres recents s'hi han adossat uns grossos contraforts en talús.

Els efectes més negatius de la intervenció dels «restauradors» ha estat, sens dubte, l'enderrocament del sector oriental de la capella on hi havia els vestigis més antics. Del mur nord d'aquest sector —ja esmentat, on hi havia les restes d'una petita porta d'arc de muntants avançats i alguna filada d'«opus spicatum»— no en queda ni rastre; tampoc del mur tardà de

(15) J. PUIG i CADAFALECH, «Le premier Art Roman», París, 1928, pàg. 147 ss. i «La geografia i els orígens del primer Art Romànic», Fundació Patxot, Barcelona, 1930, cap. V. Ramon VALL i RIMBLAS, «Pintures romàniques al campanar de Sant Feliu del Racó», Sabadell, Nadal del 1978. (Interessant opuscle amb referències sobre aparells amb rejuntats retallats amb incisions, alguns dels quals són indubtablement coetanis al parament romànic, com és el cas del castell de Valldarques).

(16) Una troballa interessant es produí l'estiu del 1980 a l'antic monestir de Sant Esteve de Banyoles. Rastres d'un parament amb incisions imitant carreuada aparegueren en els fonaments d'un absis semicircular localitzat sota el paviment de l'església actual. Aquestes restes eren anteriors, sens dubte, a la basílica del segle XI; ara són altra volta soterrades. Una breu notícia d'aquesta troballa la donarem a «L'Arquitectura medieval...», vol. II-B, pàg. 119, nota núm. 118-bis.

Fig. 9. El mur de tramuntana de Santa Margarida abans de les obres recents (fotografia presa l'any 1974). En primer terme el sector oriental amb vestigis pre-romànics, que ha estat enderrocats

Fig. 10. El nou absis construït a Santa Margarida de la Vilarnau (Palafrugell) en el lloc que ocupava el tram d'edifici destruït que conservava testimonis de la construcció pre-romànica.

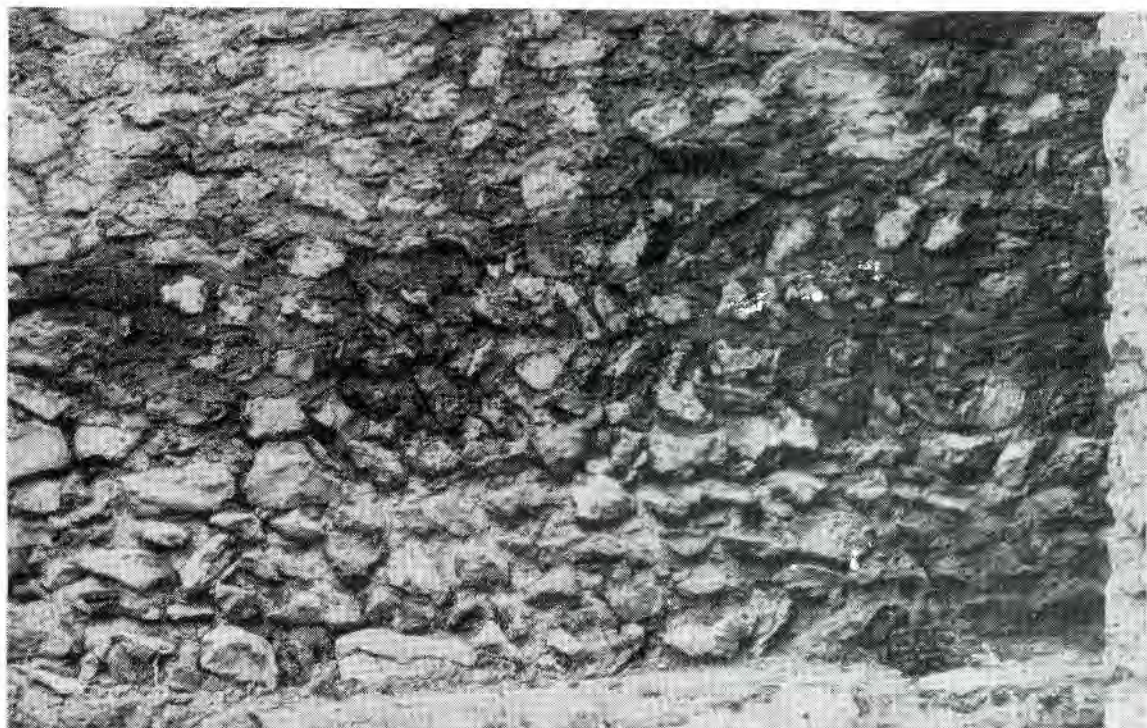

Fig. 11. Santa Margarida de la Vilarnau: l'únic vestigi que resta avui del sector de llevant de l'església ha quedat a l'exterior. S'hi observa la presència de filades d'«opus spicatum» malgrat el ciment emprat en rejuntar les pedres.

capçalera (Figs. IX - X). En canvi ha estat respectat parcialment el llenç de migdia per fer-lo servir de tanca de l'espai clos situat al sud de l'església dit «el Cementiri» per la gent de la rodalia (17).

L'aparellat d'aquest llenç no era visible abans per estar recrescut exteriorment, com tot aquest costat de l'església, i pel remolinat interior. Ara, a la part no destruïda que donava abans dins la capella, malgrat haver-s'hi aplicat ciment entre les pedres, es pot comprovar que l'aparell és com el del mur nord desaparegut. Hi destaquen algunes filades de pedres inclinades i una de força llarga d'«opus spicatum» perfectament marcat. (Fig. XI).

Ha estat enderrocada la part alta del mur d'on ha desaparegut la finestra datada l'any 1592 que hem esmentat més amunt.

El nou absis, poligonal de tres cares, que s'ha construït recentment per

(17) «...en deixar d'enterrar a santa Marguerida, per manca d'espai, solament s'hi enterraren els infants que naixien abans d'hora». (Miquel TORROELLA i PLAJA, «Història de Palafrugell i la seva comarca», Fitor 1924 - Barcelona 1929).

«El Cementiri» hagués estat un indret de gran interès per a excavar-hi, però actualment hi ha una piscina...

capçar el tram de nau que hom ha conservat, és una imitació del barroc popular del país. En bastir-lo s'han emprat materials procedents del sector de la capella que ha estat enderrocat.

El resultat, ja del tot irreversible, de les obres fetes a la capella de Santa Margarida de la Vilarnau, ha comportat la desaparició de testimonis valuosos de la construcció alt-medieval. Crec que no cal insistir massa en el desencert evident d'aquesta intervenció, feta sense garanties científiques i doblement lamentable per la il·lusió que hi posaren les persones que l'han sufragada.

Per concluir volem precisar, davant els testimonis arquitectònics coneguts, tant els que han estat conservats, com els que eren amagats i ara es poden estudiar, com els que han estat fa poc destruïts que, al nostre entendre, la capella de Santa Margarida presenta elements de molt diversa cronologia. Els més antics eren, precisament, els murs laterals del sector de llevant que ha estat aterrat en la seva major part. En resta només el fragment de llenç meridional amb «opus spicatum». Creiem que es tracta de la resta d'una nau que, per l'aparell i la porta lateral del nord ara desapareguda, podem datar al segle X. Aquest tram de nau fou convertit en part en capçalera quan l'esglesiola fou allargada vers ponent amb el tram romànic cobert amb volta de canó i amb porta a migdia que avui es conserva. Aquesta nau romànica és una obra que cal considerar, pels seus trets essencials, del segle XI.

Possiblement fou a finals del s. XVI —com sembla indicar la data d'una finestra desapareguda— quan es feren les estructures tardanes de la capçalera —el mur que tancava la construcció per llevant, desaparegut— i es massissà exteriorment tot el llenç meridional. A inicis del s. XVIII —data del 1703 a la porta d'entrada— es construí el pòrtic i segurament la façana actual de la capella.